

**SITUAȚIA POPOARELOR DIN BALCANI
ÎN SECOLELE XIV-XV.
EXPANSIUNEA OTOMANĂ
ȘI LUMEA CREȘTINĂȚĂII RĂSĂRITENE***

Aurica Țârdea

Istoria continentului european a fost marcată în secolul al XIV-lea de rapida afirmare a puterii otomane.

Bazat pe o extraordinară capacitate militară, statul otoman a câștigat poziții de primă importanță în Balcani, beneficiind însă și de situația dezastruoasă în care se găseau Imperiul Bizantin și statele balcanice în acea vreme.

Proaspăt eliberat de sub suzeranitatea sultanatului selgiukid, cu capitala la Iconion și a statului ilhanid al mongolilor din Iran, tribul lui Osman începe să se deplaseze din Anatolia, unde se refugiasse în secolul al XIII-lea din cauza expansiunii mongole, spre extremitatea nord-vestică a Asiei Mici, foarte aproape de granița cu Imperiul Bizantin. Aproximarea de teritoriile bizantine a acestei puteri, care promova înainte de toate o politică de expansiune a fost fatală Bizanțului măcinat atunci de lupte dinastice care au afectat toate palierele societății bizantine și care l-au făcut incapabil să riposteze, lipsit fiind de finanțe și implicit, de o armată redutabilă.

* Studiul de față are la bază teza de licență intitulată *Începuturile fenomenului închinării de mănăstiri în Țara Românească*, realizată în anul 2006 sub îndrumarea prof. dr. Tudor Teoteoi și susținută în cadrul comisiei de Istorie Medie a Românilor, Facultatea de Istorie – Universitatea din București.

Nu doar situația Bizanțului a favorizat expansiunea otomană în Balcani, ci și rivalitățile dintre statele din zonă. Pretențiile imperiale ale unor conducători precum Ștefan Dușan, de exemplu, nu au avut alt efect decât spargerea unității lumii creștine și deci favorizarea infiltrării dușmanului asiatic în Balcani. Puține au fost momentele în care a existat o unitate de acțiune a lumii balcanice împotriva pericolului otoman și aceste momente chiar dacă au existat au fost fie organizate prea târziu, când dușmanul deja se instalase durabil, fie au fost lipsite de vigoare. Sphrantzes¹, cel ce suferise atât de mult de pe urma cuceririi turcești critica politica inconsecventă a statelor balcanice în fața amenințării otomane. El spunea că vina cea mai mare pentru nenorocirea care lovise Bizanțul, o purtau statele creștine care nu contribuiseră în nici un fel la salvarea lui, mai mult, acestea urmărindu-și propriile interese, nu au realizat că dacă pierde Bizanțul, vor pieri și ele adică „dacă se întâmplă și va fi luat capul trupului, mădulele rămân moarte”, spunea autorul *Memoriilor*.

Nu mai puțin importantă în explicarea fenomenului implantării otomanilor în Europa a fost inconsecvența cu care a tratat Apusul această problemă². Pe lângă implicațiile pe care le aveau republicile italiene în teritoriile bizantine, implicații care mai mult au dăunat Imperiului, nici unul dintre conducătorii apuseni – poate doar cu excepția lui Amedeo de Savoia – nu s-au remarcat în ajutarea Europei Răsăritene. În frunte cu Papalitatea, niciunul dintre statele Apusului nu oferea ajutor necondiționat creștinilor răsăriteni, ba mai mult, în preajma anului 1453, când turcii erau sub zidurile Constantinopolului, în Apus reînviau dorințele de creare a unui imperiu latin la Constantinopol³, idee încurajată de Papalitate. Nu au lipsit nici cazurile în care, din cauza conflictelor de interese dintre statele din Apus, unele cruciade au

¹ *Memorii*, ed. critică V. Grecu, București, 1966, p. 99.

² Halil Inalcik, *The ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451*, în *The History of Crusades*, ed. by K. Setton, vol. VI, Madison, 1989, p. 239

³ Cel ce nutrea o astfel de dorință era Alfonso V de Aragon și Neapole, cel mai puternic conducător din lumea mediteraneană la acea dată, *Cambridge Medieval History*, vol. IV, 1, Cambridge, 1966, p. 386.

eșuat⁴. În Apus, sintagme ca „trupul unic al Creștinătății”, își pierduseră semnificația încă din timpul lui Pius al II-lea iar această viziune se adâncise până și referitor la Creștinătatea Apuseană din cauza Reformei și a noilor idei legate de identitate națională ce fragmentau lumea Occidentului, paralel cu înaintarea otomană în Răsărit.

Cel mai mare dezastru provocat de otomani, cu repercusiuni nefaste pe plan politic, economic, demografic dar și religios, a fost distrugerea Imperiului Bizantin. Bizanțul era marcat de războaie civile în momentul în care pericolul otoman devenea tot mai amenințător. La data la care Orhan cucerea Bursa în 1326, oraș care avea să devină sediul puterii otomane, la Constantinopol era în plină desfășurare războiul civil dintre Andronic II și Andronic III. La situația din capitală se adăugau frământările din Trapezunt, care au permis implicarea selgiukizilor și latinilor în afacerile politice, împărații de aici fiind incapabili să gestioneze situația de criză, dar și situația din Thessalonice, acolo unde Ioan Paleologul încerca să creeze un principat autonom cu ajutorul lui Ștefan III Uroș Decanski.

Conducătorii balcanici nu erau mai mult preocupați de amenințarea otomană, dovadă că Mihail Șişman, țarul Bulgariei și Ștefan Uroș III Decanski, conducătorul Bulgariei, se limitau la a se implica în luptele interne care frământau Bizanțul, primul de partea lui Andronic III iar cel de-al doilea de partea lui Andronic II, antagonismele dintre cele două state balcanice reflectându-se în disputa dinastică din Bizanț. Mai grav a fost însă faptul că această politică a conducătorilor balcanici, în special sârbi, a pregătit disoluția lumii balcanice din chiar interiorul ei pentru că acum începe hegemonia Serbiei prin incorporarea unor teritorii din Macedonia. Paralel cu această afirmare a puterii sârbești în Balcani, otomanii cucureau teritoriile bizantine din Asia Mică. Lupta de la Velbujd din 1330 era o dovadă a puterii la care ajunsese Serbia în această perioadă.

⁴ Chiar prima cruciadă antiotomană plănuită de răsăriteni în cooperare cu Apusul între 1332–1335, la care urmau să participe Bizanțul, Veneția, Cavalerii Oaspetalieri din Rhodos, Franța și Cipru, a eșuat din cauza rivalităților dintre Franța și Anglia pe de o parte, Veneția și Genova de cealaltă parte, Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului Bizantin*, București, 1981, p. 189.

În acest context regional – în care trebuia să lupte în Balcani, la Velbujd, împotriva sârbilor, Bizanțului îi era imposibil să opună cu succes rezistență turcilor în Asia Mică, unde aceștia cucereau în 1331 Niceea și Nicomedia, reducând simțitor numărul posesiunilor imperiale din Asia Mică.

Cooperarea cu Apusul începe să reprezinte pentru Bizanț singura speranță în încercarea de salvare de pericolul otoman. Politica lui Andronic III de a relua planurile unirii cu Roma în speranța că va găsi sprijinul necesar în Apus se înscrie pe această linie.

Sfârșitul domniei lui Andronic III înseamnă în istoria bizantină începutul unui nou război civil (1341–1347), acela dintre Ioan V Paleologul și Ioan VI Cantacuzino. Sunt cel puțin trei aspecte care rețin atenția în desfășurarea acestui conflict. În primul rând vedem din nou puterile balcanice cum iau parte la conflict. Ioan V Paleologul avea să fie sprijinit de bulgari, iar Ioan VI Cantacuzino găsea sprijin la curtea lui Dușan. Era momentul de care Dușan avea să profite pentru a cuceri Albania, Epirul și Thessalia, dar și mijlocul prin care-și va consolida stăpânirile din Macedonia, prin cucerirea Serres-ului. Al doilea element cu o însemnătate foarte mare a fost mișcarea zeloților, izbucnită în Thessalia în 1342, care a scos la iveală toate antagonismele sociale și religioase ale lumii bizantine. Zeloții, care au deținut conducerea Thessaliei timp de 8 ani luptau împotriva marilor proprietari și a isihăștilor, sprijinitori ai regimului lui Ioan VI Cantacuzino. Cel mai important eveniment din cadrul războiului civil din Bizanț a fost însă opțiunea lui Ioan VI Cantacuzino de a apela la ajutorul turcilor pentru a-și mări șansele de a ajunge pe tron. După eșecul cooperării cu Dușan, Ioan VI Cantacuzino a apelat la ajutorul lui Umur, beyul de Smyrna, anihilat însă de cruciada inițiată de Apus în 1344. Opțiunea lui Ioan VI Cantacuzino nu a îngrijorat însă pe nimeni, pentru că în Bizanț se obișnuia folosirea mercenarilor de altă religie⁵. Cu ceva ani în urmă, Andronic III se pare că

⁵ Veniamin Ciobanu, *Implicații ideologice ale impactului otoman asupra Europei (secolele XIV–XVII)*, în „Anuarul Institutului de istorie A. D. Xenopol (Iași)”, (=AIIX), XXXI, 1994, p. 172.

apelase la același bey⁶, iar Ana de Savoia chemase în ajutorul fiului ei o armată turcă din Carria și Lydia. Cu adevărat periculoasă a fost însă apropierea lui Ioan VI Cantacuzino de Orhan, alianță întărită prin căsătoria fiicei lui Ioan VI cu sultanul turc. Se vede cât de mult decăzuse Bizanțul, atât de preocupat în trecut de reglementarea căsătoriile porfirogeneților, dacă o prințesă bizantină ajunge în haremul sultanului, aceasta practică constituind și în anii următori o trăsătură a raporturilor bizantino-otomane.

La sfârșitul războiului civil, terminat în 1347, Bizanțul mai stăpânea Tracia, Insulele Mării Egee, Peloponezul și Thessalonicul, acestea din urmă fiind însă izolate, înconjurate de posesiuni sârbești. Nu doar Imperiul Otoman repurtase câștiguri teritoriale în dauna Bizanțului, ci și puteri creștine ca Serbia, care stăpânea acum un teritoriu ce se întindea de la Dunăre la Golful Corint și de la Adriatica la Egee, dar și ca Genova, care câștigă acum de la bizantini Chiosul.

Reizbucnirea conflictelor între cei doi împărați a creat otomanilor mijlocul de a-și duce la îndeplinire proiectele balcanice. După înfrângerea coaliției sârbo-bulgare care a sărit în ajutorul lui Ioan V Paleologul, otomanii cuceresc Gallipoli, punct strategic de primă importanță.

Din acest moment ascensiunea otomanilor părea de nestăvilit, mai ales prin noul val de cuceriri: Didymoteichon (1361), Adrianopole (1362), Philipopolis (1363). În Balcani cu greu se mai puteau găsi resurse pentru a se opune rezistență. Serbia lui Dușan se dezmembrase, Bulgaria era fragmentată, iar tulburările economice, dar mai ales religioase, erau de actualitate. Bizanțul încearcă să găsească noi soluții, dar acestea nu se dovedesc eficace.

Înfrângerea suferită de coaliția creștină la Cirmen (1371) a pecetluit soarta Bizanțului și a Bulgariei aduse sub vasalitate otomană. Amestecul sultanului în treburile interne ale Bizanțului devenea de acum frecvent, mai ales în condițiile izbucnirii unei noi lupte dinastice – cea dintre Ioan V și fiul său Andronic IV. Încercările lui Ioan V de dispersare a puterii bizantine prin refacerea principatelor Moreei și Thessalonicului nu au avut efectele dorite. Thessalonicul va

⁶ *Cambridge Medieval History*, IV/1, p. 359.

fi cucerit de turci în 1387 și doar Moreea va deveni, sub Teodor I Paleologul, un pol important al luptei antiotomane.

Pe fondul problemelor anatoliene, care solicitau canalizarea forțelor otomane spre acea parte a Imperiului, forțele reunite ale Serbiei, Bosniei și Bulgariei învingeau oștile lui Murad I la Pločnik, în 1387; dar o campanie fulgerătoare a turcilor în același an aducea Bulgaria dunăreană la supunere.

Prin lupta de la Kossovopolje (1389) intra sub vasalitate otomană și Serbia, iar în 1393 Bulgaria devenea, aproape în totalitate, provincie otomană.

Încercarea lui Bayezid de a-și consolida stăpânirile în Balcani în cadrul întâlnirii convocate la Verria, în 1394, la care urmau să participe toți conducătorii creștini aduși din stare de vasalitate, inclusiv Paleologii, nu a fost în măsură să liniștească spiritul de revoltă împotriva otomanilor, pentru că noi contestări veneau din Moreea, Albania dar și de pe linia Dunării. Dispariția Bulgariei determinase Apusul să reacționeze. Ungaria simțea iminența pericolului otoman în condițiile instalării turcilor în teritoriul bulgar, foarte aproape de Ungaria. Acțiunea cruciată inițiată de Sigismund de Luxemburg, la care aveau să participe forțe din Balcani dar și din Occident a fost catastrofal învinsă la Nicopole, în 1396.

Ascensiunea turcească în Balcani va fi stopată de înfrângerea lui Bayezid de către Timur Lenk, în 1402 și de interregnumul care a urmat în Imperiul otoman. Puterile creștine nu au fost însă în măsură să profite de starea precară în care se afla stăpânirea otomană, dominată de crize dinastice și de contestări venite din Anatolia, iar Bizanțul s-a mulțumit cu câteva teritorii precum Thessalonicul⁷, Calcidica cu Athos-ul, câteva insule în Arhipelag și o scutire de tribut de 21 de ani.

În deceniul al III-lea otomanii ajung la fel de puternici ca la sfârșitul veacului al XIV-lea. Reușesc să smulgă Thessalonicul din

⁷ Autoritățile bizantine nu vor avea resursele necesare menținerii autorității asupra acestui oraș – al doilea ca mărime și ca importanță, după Constantinopol – de aceea, în 1423 îl cedează venețienilor care îl vor pierde în favoarea turcilor în 1430, moment în care toate teritoriile din jurul Salonicului, inclusiv Athos-ul, vor intra sub ascultare turcească.

măinile venețienilor, atacă – fără izbândă însă Trapezuntul – și impun Moreei tributul. Înainte de cucerirea Constantinopolului, s-au remarcat în lupta antiotomană voievodul ardelean Iancu de Hunedoara, conducătorul albanez Gh. Skanderbeg, despotul Constantin din sudul Greciei, Vladislav III al Poloniei și Ungariei. Prin eforturile lor a fost amânată pentru scurtă vreme cucerirea Constantinopolului.

Cea mai răsunătoare cucerire otomană, făcută pe seama teritoriilor imperiale, a fost cea a Constantinopolului. În majoritatea surselor islamice capitala bizantină este prezentată ca foarte prosperă. Un negustor musulman, ‘Abdallah, care stătuse ceva vreme la Constantinopol în timpul domniei lui Andronic III, spunea de exemplu că orașul prezintă foarte multe avantaje dintre care două îl încântă cel mai mult: ușurința cu care se câștigau banii și faptul că orașul nu era supus nici unui pericol, fiind puternic fortificat. Negustorul era de asemenea uimit de multitudinea de monumente, în special biserici, de măreția Sfintei Sofii dar și de puterea basileului, despre care spune că are în ascultare prinți creștini care au la rândul lor propriile biserici⁸.

Impactul cuceririi capitalei unui imperiu cum era cel bizantin, care se definea în primul rând prin sediul său, a fost imens, evenimentul echivalând cu însăși dispariția imperiului. Adevărata dimensiune a cuceririi otomane e realizată abia după această dată. Cererile de ajutor, adresate Răsăritului Ortodox, folosindu-se toate mijloacele, inclusiv poemele⁹, aveau tocmai rolul de a îndemna lumea ortodoxiei la unitate de acțiune împotriva otomanilor.

După cucerirea Constantinopolului, lupta antiotomană va fi continuată de Imperiul din Trapezunt și de principatul Moreei. Cruciada promovată din Trapezunt de regele David, la care urmau să mai ia parte sultanul turcoman din Tauris, emirii de Sinope și Karaman, ducele Burgundiei, dar și Papalitatea, a fost dezagregată însă de Mehmed II înainte de a iniția vreo acțiune antiotomană.

⁸ Maria El-Cheikh, *Byzantium through the Islamic prism, from the twelfth to the thirteenth century*, în *The crusades from the perspective of Byzantium and Muslim world*, Dumbarton Oaks, 2001, p. 63, ediție internet: www.doaks.org/etexts.html.

⁹ *Fontes Historiae Daco-Romanae* (FHDR), vol. IV, București, 1982, pp. 385–391.

Anul 1460 marca astfel dispariția ultimelor teritorii bizantine. Un nou imperiu ce se întindea din Mesopotamia până la Adriatica se ridica pe ruinele fostului Imperiu Roman de Răsărit.

În Balcani, după cucerirea Bulgariei, otomanii au luptat pentru supunerea Serbiei. Aflată într-o zonă în care interesele Ungariei se ciocneau de cele ale turcilor, Serbia a trebuit să ducă o politică de echilibru între cele două. După perioada de stabilitate favorizată de aflarea la conducerea Serbiei a lui George Branković și de semnarea unui acord ungaro-turc, în 1427, conflictul dintre Ungaria și Imperiul otoman, pe seama moștenirii sârbești, a reizbucnit în 1431. Pretențiile lui Sigismund de Luxemburg de a-i fi recunoscută suzeranitatea asupra Bosniei, Serbiei și Bulgariei a determinat intervenția în forță a otomanilor în Balcani, ocuparea Despotatului Serbiei și pătrunderea lor în Țara Românească și Transilvania, unde au întâmpinat opoziția lui Iancu de Hunedoara. Tratatul încheiat la Adrianopol în 1444 și ratificat în același an la Szeged, prin care otomanii admiteau reabilitarea Despotatului Serbiei și primeau în schimb garanțiile Ungariei că aceasta nu va manifesta pretenții asupra fostelor teritorii bulgărești a fost încălcat însă de Vladislav III, la insistențele Papalității. Înfrângerea oștilor creștine la Varna, în 1444, a deschis otomanilor drumul spre cucerirea tuturor teritoriilor imperiale și a ultimilor puncte de rezistență din Balcani. Opțiunea lui Gh. Branković de a ocupa regiunea Kruševac, cu ajutorul Ungariei, a determinat intervenția în forță a lui Mehmed II, care, în patru campanii a anexat definitiv Serbia, în 1459. Prin distrugerea Bulgariei, a Bizanțului și a Serbiei un mare număr de creștini urmau să intre sub administrație otomană.

Ofensiva orientală a lui Selim I (1512–1520), prin care reușește, între 1516–1517, să lichideze sultanatul mameluc din Egipt care controla la acea dată Siria, Palestina și vestul Peninsulei Arabia, pe lângă faptul că a dublat teritoriul statului otoman, a adus sub stăpânire otomană și un număr considerabil de creștini, pentru că în aceste zone erau poziționate marile Patriarhii orientale ca aceea din Alexandria, Antiohia și Ierusalim.

Care a fost statutul creștinilor în cadrul Imperiului Otoman, în ce măsură se poate vorbi de menținerea unității lumii creștine în

timpul cuceririlor și a stăpânirii otomane, care a fost politica otomană față de principalele centre ale Creștinătății Răsăritene sunt probleme care ajută la o mai bună înțelegere a cadrului în care s-au desfășurat raporturile românilor cu lumea Creștinătății Răsăritene, pe vremea când aceasta era supusă turcilor.

Nu doar situația politică a statelor balcanice și a Bizanțului a favorizat expansiunea otomană spre vest, ci și condițiile sociale și într-o oarecare măsură cele religioase.

La data la care otomanii puneau piciorul în Europa, în societatea balcanică era în plină ascensiune feudalismul. Statele balcanice, aflate în stare de disoluție, cedaseră în favoarea marilor proprietari și a mănăstirilor, concesiunile financiare și legal-juridice asupra unor pământuri transformate rapid în posesiuni viagere. În acest fel se puteau percepe impozite și stabili sarcini de muncă pentru țărani fără nici o mediere din partea statului. Această stare de lucruri nu numai că a generat răscoale, cum a fost de exemplu cea a zeloșilor din Thessalia, care au provocat grave tensiuni sociale, dar ea a slăbit și capacitatea de rezistență a societăților balcanice în fața otomanilor, deoarece categoriile defavorizate nu erau deloc interesate de lupta antiotomană. Ba mai mult, se consideră că țăranii balcanici preferau de multe ori intrarea sub ascultarea otomană, mai puțin apăsătoare, decât exploatarea de către stăpânul creștin¹⁰. Într-adevăr, administrația otomană era de preferat în unele cazuri. De exemplu, codul lui Dușan prevedea că un țăran trebuia să presteze două zile de muncă pe săptămână pentru stăpânul său, în timp ce o *re'āya* otomană trebuia să lucreze doar trei zile pe an¹¹.

Cucerirea otomană nu a lovit foarte tare nici nobilimea balcanică; aceasta într-adevăr scade ca importanță pentru că multe privilegii i-au fost anulate, dar în general, pe vechii stăpâni de pământuri îi găsim în timpul stăpânirii otomane ca membri ai clasei

¹⁰ Halil Inalcik, *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300–1600*, București, 1996, p. 55; B. Murgescu, *Istorie românească-istorie universală (600–1800)*, București, 1999, p. 125.

¹¹ *Cambridge Medieval History*, vol. IV, Cambridge, 1923, p. 547; Halil Inalcik, *op. cit.*, p. 55.

militare otomane. Erau așa-numiții spahii-creștini, care erau așezați în regiunile de graniță și cărora li se dădeau teritorii neînsemnate, cu scopul de a nu se putea îmbogăți și de a nu provoca tulburări¹². Ce este foarte interesant, este faptul că primirea acestor elemente balcanice în ierarhia militară otomană nu era condiționată de trecerea la Islâm. Se pare că și spre sfârșitul secolului al XV-lea existau în Imperiul otoman posesori de timaruri ale căror familii au rămas creștine de-a lungul a trei sau patru generații¹³. În bătălia de la Ankara, de exemplu, Bayezid a contat mai mult pe corpul militar creștin decât pe musulmanii care împărtășeau principiile *gazi* și care nu acceptau politica tolerantă a sultanului față de creștini¹⁴.

De un statut cu adevărat privilegiat s-au bucurat în Imperiul Otoman negustorii greci. Nu numai Mehmed II a înțeles rolul pe care îl puteau juca aceștia într-un Imperiu puțin familiarizat cu chestiunile de ordin economic, cum era cel otoman, ci și sultani în timpul cărora, în general, situația creștinilor s-a înrăutățit cum au fost Bayezid II, Selim I, Suleyman Kanunî și Selim II. Acești negustori creștini vor începe să se bucure de mai multă trecere pe lângă sultan decât chiar cei de religie musulmană.

Nu se poate vorbi așadar de o introducere bruscă a administrației otomane în provinciile cucerite așa cum nu se poate vorbi de fanatism religios în prima fază a stăpânirii otomane. Atitudinea cuceritorilor a fost una tolerantă, aceștia au știut să gestioneze situațiile de criză cu prețul unor aparente compromisuri atunci când stăpânirea unor zone era neconsolidată¹⁵. Deși stat islamic, luptele duse de Imperiul Otoman împotriva lumii creștine nu au fost purtate în numele ideii de *gaza*. Se

¹² Bistra Cvetkova, *Influence exercée par certaines institutions de Byzance et des Balkans du moyen âge sur le système féodal ottoman*, în „Byzantino Bulgarica”, I, 1962, Sofia, p. 241.

¹³ Halil Inalcik, *op. cit.*, p. 56.

¹⁴ Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman rule, 1354–1804*, în *A history of East-Central Europe*, vol. V, Washington, [1977], pp. 23–24.

¹⁵ Revoltele populației din Muntenegru au fost evitate de stăpânirea otomană tocmai prin acceptarea vechilor instituții muntenegrene, care de fapt aduceau mai multe beneficii otomanilor decât populației locale, Bistra Cvetkova, *art. cit.*, p. 242.

poate vorbi mai degrabă de pragmatism, de adaptarea la realitățile din teritoriile cucerite și de conștientizarea situației în care se găsea Imperiul otoman la acea dată, foarte vulnerabil mai ales în partea asiatică acolo unde revoltele Candarizilor și Karamanizilor nu permiteau canalizarea întregii forțe spre vest.

Începând cu secolul al XVI-lea situația creștinilor se înrăutățește, este adevărat, dar ea nu se datora unor acțiuni premeditate îndreptate numai împotriva creștinilor, ci se datora evoluției statului otoman. Cuceririle orientale ale lui Selim I și arogarea titlului de *Calif al Pământului*, de către urmașul său, Suleyman I, au făcut ca statul otoman să capete importanța unui califat islamic, iar acest lucru însemna în primul rând aducerea întregii legislații în conformitate cu *șariat-ul*.

Dovezile de fanatism de care vor da dovadă otomanii, începând cu această dată, se datorau tocmai legislației instituite de Suleyman I, pornind de la vechile principii religioase.

În anul 1577, Budovec, trimisul Imperiului Habsburgic în capitala turcilor, descria situația jalnică a populației creștine din cadrul Imperiului Otoman; populație care, spunea solul imperial, avea un trai puțin diferit de cel al animalelor sălbatice și asta pentru că „mulți creștini nici nu realizează greutatea jugului turcesc. Când conducătorii lor creștini le cer tribut și taxe pentru apărarea țării, ori când Dumnezeu le cere să se supună conducătorilor lor, ei spun proteste că ar prefera mai degrabă să trăiască sub turci decât sub răii lor stăpâni creștini”¹⁶. Budovec își așterne însă pe hârtie, aceste amintiri avute din timpul misiunilor diplomatice de la Istanbul, în anul 1593, adică anul izbucnirii războiului de 13 ani dintre Imperiul Habsburgic și cel Otoman și așa se explică poate această imagine sumbră pe care ne-o lasă despre situația creștinilor aflați sub ascultare otomană.

Cel mai interesant aspect al politicii otomane față de lumea ortodoxă a fost atitudinea față de Patriarhia din Constantinopol.

Despre Mehmed II, cuceritorul capitalei bizantine, cel atât de temut de lumea ortodoxiei înainte de 1453, s-a spus că a avut o atitudine surprinzător de concesivă față de Patriarhia din

¹⁶ Veniamin Ciobanu, *art. cit.*, p. 184.

Constantinopol și prin ea față de întreaga Creștinătate Răsăriteană¹⁷. Spre deosebire de sultani precum Bayezid II sau Selim I, pentru care cultura greacă nu însemna mare lucru, iar creștinii doar o categorie subjugată care trebuia tratată ca atare, Mehmed II a arătat într-adevăr o mare deschidere față de marile curente intelectuale și un profund respect pentru moștenirea culturală a Bizanțului. Mehmed era însă, înainte de toate, un conducător islamic pentru care prioritatea o reprezenta respectarea principiilor de guvernare specifice statelor islamice. Cuceritorul Constantinopolului, în strădania de a menține strălucirea de odinioară a capitalei bizantine, trebuia să găsească o formulă de echilibru pentru a preîntâmpina șocurile demografice și pentru a asigura o refacere rapidă a capitalei, care se resimțea după luptele de cucerire și după jaful de trei zile la care fusese supusă, conform legii islamice.

Așa s-ar putea explica atitudinea sa binevoitoare față de creștini și față de Patriarhia din Constantinopol. Acest lucru nu a făcut însă ca instituția patriarhală să-și mențină vechea organizare. Nici nu avea cum, și asta nu numai pentru că era în firea lucrurilor ca elementul cuceritor să-și pună amprenta asupra fiecărei instituții din statul supus, ci și pentru că starea în care era Biserica Bizantină la acea dată făcea necesară o intervenție din exterior. În primul rând în lumea ortodoxiei, și mai cu seamă în mediul constantinopolitan, încă se resimțeau efectele Unirii religioase cu Apusul, care scindase lumea ortodoxiei în două tabere. În al doilea rând, în Bizanț, Biserica a fost legată de Stat și de aceea, după anul 1453, ea era pusă într-o situație fără precedent – aceea de a se descurca fără sprijinul Statului. Se poate spune că autoritățile otomane erau mai mult invitate să intervină în organizarea Bisericii Ortodoxe, din cauza situației în care se afla aceasta la acea dată. A fost momentul de care otomanii au profitat pentru a-și asigura pârgھیile necesare controlării acestei instituții.

Venirea pe tronul Patriarhiei din Constantinopol a lui Gennadios Scholarios nu a reprezentat doar pentru lumea creștină un

¹⁷ Steven Runciman, *The Great Church in captivity. A study of the Patriarchat of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the War of Independence*, Cmbridge, 1968, p. 167, 186.

mare câștig, datorită calităților de excepție de care a dat dovadă acest prelat, greu de întrecut de alți ecumenici din timpul stăpânirii turcești, dar a prezentat foarte multe avantaje și pentru sultan. Mehmed a profitat de puternicul curent anti-unionist ce marca la acea vreme mediile politice și religioase din fosta capitală bizantină, reușind să câștige încrederea majorității creștinilor prin aducerea pe scaunul patriarhal a chiar șefului partidei anti-unioniste, Gennadios Scholarios¹⁸. Se pare că inițial sultanul chiar colaborase destul de bine cu Patriarhul pentru că sunt stabilite, de comun acord, principiile după care urma să se organizeze Marea Biserică. Despre Gennadios se știe că a încercat să-și dea de două ori demisia, în 1458 chiar reușind să se retragă din fruntea Patriarhiei Ecumenice. Nu se știe ce l-a făcut pe înaltul prelat răsăritean să renunțe la demnitatea de patriarh, dar se poate avansa ipoteza că autoritățile turcești nu erau străine de această decizie a lui Gennadios.

Cazul lui Gennadios, care a demisionat din proprie inițiativă, a fost unul neobișnuit pentru că mai rar se vor vedea, în timpul stăpânirii turcești, patriarhi care să renunțe de bună voie la demnitatea patriarhală. Funcția de patriarh ajunge la mare căutare, pentru că vedem că pentru ocuparea ei se plăteau sume deloc neglijabile și erau implicate în această afacere persoane foarte bine poziționate în ierarhia otomană.

Cât de vulnerabil era un Patriarh care nu avea pe nimeni care să-l susțină și să-i pună o vorbă bună pe lângă împăratului turcesc aflăm din *Viața lui Nifon*, scrierea hagiografică din prima jumătate a secolului al XVI-lea aparținând lui Gavriil Protul, în care există un pasaj care descrie modul în care Nifon, patriarh de Constantinopol la sfârșitul secolului al XV-lea, a fost demis și exilat de către sultan. După ce fusese îndepărtat prima dată din scaunul patriarhal în urma unor intrigi ale unor clerici, Nifon va fi demis pentru a doua oară și trimis în surghiun la Adrianopol de însuși împăratul turcesc pe motiv că Patriarhul avusese o atitudine sfidătoare față de sultan, mai exact, nu-l salutase corespunzător când îl întâlnise pe străzile orașului¹⁹.

¹⁸ *Ibidem*, p. 168.

¹⁹ Gavriil Protul, *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, ed. V. Grecu, București, 1944, pp. 69–75.

Asistăm la o erodare a funcției de Patriarh și asta din cauza sistemului de alegere a Patriarhului și a noii configurații gândite de otomani pentru Sfântul Sinod. Deși în teorie alegerea aparținea Sfântului Sinod, sultanul urmând doar să confirme această alegere în calitate de putere suzerană, în practică împăratul turcesc era cel ce desemna noul patriarh, ignorându-se până și vechiul obicei al prezentării celor trei candidați, ca în perioada bizantină. Modificările aduse la nivelul Sfântului Sinod au fost însă decisive în asigurarea mijloacelor prin care autoritățile turcești puteau interveni în treburile Bisericii creștine. În primul rând, Mehmed II a dispus lărgirea acestui for bisericesc – nu doar mitropoliții urmau să ia parte la lucrările sinodului, ci și înalți demnitari ai Patriarhiei, elemente laice, care făceau deseori jocurile sultanului. Lărgirea Sinodului și pătrunderea unor oameni devotați intereselor sultanului devine și mai importantă odată cu schimbarea prevederii ca Patriarhul să nu mai fie depus doar dacă se întrunea votul unanim. Orice contestație, venită din partea oricui, putea fi astfel luată în considerare. Acesta este motivul pentru care asistăm, mai ales în secolele XV–XVI, când se generalizează și corupția, la dese schimbări de patriarhi²⁰.

Mai grav era faptul că această instabilitate era provocată din chiar interiorul greșităților, de puternicile familii care voiau să vadă pe tronul patriarhal proprii favoriți sau chiar propriile rude. Cazul familiei Cantacuzino care avea în Mihail, supranumit Șaitan-oglu, un reprezentant de seamă pe lângă sultan, un om cu relații pe la marii viziri și posesor al unei averi uriașe, pentru care desemnarea patriarhilor nu-i era tocmai indiferentă, e demn de luat în seamă.

În organizarea pe care o gândiseră pentru nemusulmanii din imperiu, otomanii găsiseră o formulă ideală prin care puteau să exercite un control atent asupra acestora. Creștinii din cadrul Imperiului Otoman fuseseră organizați, ca și armenii și evreii, sub forma *millet*-ului, noțiune ce desemna un grup de populație nemusulmană, formulă adoptată de fapt din rațiuni administrative. În

²⁰ Din 159 de patriarhi, câți au fost pe timpul stăpânirii turcești în fruntea Patriarhiei din Constantinopol, 21 au murit în timpul mandatului, 6 au fost omorâți și 105 au fost depuși, Peter F. Sugar, *op. cit.*, p. 46.

fruntea *millet-ului* se afla liderul religios al comunității respective și elementul de noutate, cel care a asigurat otomanilor mari avantaje, a fost că acesta era tras la răspundere dacă supușii nu-și respectau angajamentele față de puterea stăpânitoare. Această formulă însemna că șeful religios, Patriarhul în cazul creștinilor, trebuia să anihileze orice tendință de împotrivire față de noii stăpânitori și să dea asigurări de fidelitate otomanilor. Deși clericii nu plăteau impozite către statul otoman, oamenii bisericii simțeau mai mult decât laicii plătitori de taxe greutatea tributului față de stăpânitori pentru că ei erau trași la răspundere dacă banii ajungeau la turci cu întârziere sau dacă apăreau diferite neclarități în privința strănerii lor. În teorie, Patriarhul ortodox urma să fie *etnarh*, adică el trebuia să reprezinte interesele creștinilor din imperiu, în realitate aceasta nu era decât o modalitate de control a comunității creștine cuprinse în Imperiu.

Probabil că această politică, promovată de noii stăpâni în teritoriile creștine cucerite, a făcut ca lumea Creștinătății Răsăritene să fie mai solidară în fața pericolului turcesc.

S-a spus că lumea Creștinătății Răsăritene, aflată în soluție în preajma cuceririi turcești, a avut chiar de câștigat de pe urma intrării ei sub o singură stăpânire, fie ea și turcească²¹. Neînțelegerile iscate de unirea religioasă cu Roma, tendințele de autonomie manifestate de Bisericile slave în trecutul nu foarte îndepărtat, subzistența, chiar și în noua conjunctură politică a încă două centre religioase cu pretenții patriarhale, la Ohrida și la Pec²², erau probleme acute ale creștinătății balcanice, rezolvate în mare parte de stăpânirea turcească. Cuceririle otomane au provocat mutații la nivelul întregii lumi ortodoxe. Faptul că, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, ajung sub stăpânire otomană și teritorii precum Egiptul, Siria și Ierusalimul, prezintă un mare interes pentru lumea Răsăritului Ortodox. Ca urmare a politicii de centralizare promovată de noile autorități din capitală, Patriarhiile Orientale devin mai legate de Constantinopol²³. Pentru titularii acestor

²¹ *Ibidem*, p. 45, 278; Steven Runciman, *op. cit.*, p. 165.

²² Liviu Stan, *Relațiile dintre Biserică și Stat*, în „Ortodoxia”, IV, 1952, nr. 3-4, p. 440.

²³ Steven Runciman, *op. cit.*, p. 176.

Patriarhii, întreținerea unor bune relații cu Patriarhii ecumenici era de dorit pentru că prin ei puteau negocia cu sultanul. Efectele acestei apropieri între Patriarhiile estice și Marea Biserică s-au văzut mai ales în faptul că, în fruntea acestor Patriarhii erau impuși deseori clerici greci și mai puțini nativi, că ele ajung să fie dependente de veniturile provenite de la negustorii greci, interesați să valorifice aceste zone cu un ridicat potențial economic, sau că unele ajung să funcționeze nominal pentru că titularii lor rezidau la Constantinopol, mai aproape de centrul unde se luau deciziile.

Unul dintre cele mai interesante aspecte ale implicațiilor otomanilor în organizarea lumii ortodoxe a fost atitudinea acestora față de Muntele Athos. Sfântul Munte, care beneficia de autonomie încă de la consacrarea sa, nu a fost ocolit de șocul reprezentat de expansiunea otomană. Din 1383 și până în 1402, adică în perioada strălucitoarelor cuceriri ale lui Bayezid II, otomanii își impun stăpânirea și la Athos. Această stăpânire a fost însă curmată de înfrângerea suferită de Bayezid la Ankara, Athos-ul revenind după această dată sub control bizantin, nu pentru mult timp însă.

Apropierea geografică de Thessalonic, un teritoriu grav afectat de incursiuni și care suferise diverse schimbări de stăpâniri încă din vechime²⁴, a făcut ca și Athos-ul să împărtășească de multe ori aceeași soartă. Așa cum Ioan Asan al II-lea, din cauza quasi-tutelei²⁵ pe care o exercita asupra Thessalonicului, se credea îndreptățit să fie recunoscut ca protector al Athos-ului²⁶, tot așa sultanii, din momentul

²⁴ Este de ajuns să amintim invazia normanzilor din 1185 sau campania catalană dintre 1307–1311, ambele soldate cu jefuirea orașului, pentru a evidenția pericolele care au planat asupra acestui oraș așezat într-o zonă expusă incursiunilor.

²⁵ Deși Ioniță Caloian reușise să decimeze stăpânirea lui Bonifaciu de Montferrat asupra Thessalonicului în urma unei campanii în care își pierduse și viața, conducătorii celui de-al doilea țarat bulgar, nici măcar Ioan Asan al II-lea, nu au stăpânit efectiv Thessalonicul deși controlau mare parte din Macedonia, Ștefan Ștefănescu, *Istoria medie a României*, partea I, București 1991, pp. 77–78.

²⁶ În timpul lui Ioan Asan al II-lea a existat un aprig conflict, cu o miză în primul rând religioasă, între Târnovo – ce revendica la cea dată pretenții de

cuceririi definitive Thessalonicului, s-au substituit împăraților bizantini în privința grijii față de Muntele Athos²⁷. Atât cât le-a permis religia și simțul lor mercantilist, sultanii au arătat suficientă considerație față de acest loc sfânt al Ortodoxiei, dovadă că, în primă fază, nu au luat absolut nici a măsură care să îngreundească autonomia Sfântului Munte. Ceva mai târziu, pe la sfârșitul secolului al XV-lea, conform mărturiilor lui Isaia de la Hilandar, Athos-ului va fi obligat să plătească tribut, suma stabilită fiind de 14 000 de aspri²⁸.

Situația Athos-ului s-a întrăutățit mult începând cu secolul al XVI-lea. Dacă vreme de aproape șase decenii de stăpânire otomană, din 1430, și până în 1487 Athos-ul nu trebuia să datoreze sultanilor decât supunere, începând cu 1487 i s-a impus un tribut de 14 000 de aspri, iar începând cu secolul al XVI-lea acest a crescut la 200 000 de aspri anual, dare ce trebuia trimisă guvernatorului turc de Thessalonic²⁹. Deși despre Mehmed II și despre politica sa față de lumea ortodoxiei, în general, se vorbește în termeni foarte îngăduitori, ar trebui totuși spus că, în timp, noile autorități au adus modificări de

centru religios autocefal – și Niceea care lupta să-și conserve tradiționala autoritate religioasă în eparhia Thessalonicului. În cadrul acestui conflict, o importanță deosebită o prezintă politica celor două părți față de Athos care lupta pentru apărarea tradiționalei sale autonomii, Tudor Teoteoi, *Deux épisodes de la lutte pour la suprématie au Mont Athos (XIII–XIVe siècle)*, în „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” (RESEE), XXIV, 1986, nr. 1, pp. 51–54; Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Pitești, 2003, p. 42.

²⁷ Se pare că au existat chiar sultani care au arătat un interes deosebit față de așezămintele monahale de la Athos. Unul dintre acesta ar fi fost – în mod paradoxal am spune noi ținând cont de importanța pe care o dădea acest sultan componentei islamice – chiar Selim I, care ar fi efectuat reparații la mănăstirea Xerpotamu, D. Năstase, *Le Mont Athos et l'Orient Chrétien et Musulman au Moyen Age*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), XXXII, 1993, nr. 3–4, p. 318.

²⁸ Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et ses premiers contacts avec la Principauté de Valachie*, în „Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen” (AIESEE), I, 1963, p. 36.

²⁹ Teodor M. Popescu, *O mie de ani în istoria Sfântului Munte Athos (963–1963)*, în, „Ortodoxia”, XV, 1963, nr. 3–4, p. 599.

esență la nivelul forurilor superioare ale Creștinătății Răsăritene și prin aceasta la nivelul întregii Ortodoxii.

Atentul controlul exercitat de sultani asupra Patriarhiei Ecumenice și politica față de lăcașurile de cult, transformate în mare parte în moschei, sunt doar două exemple care au afectat lumea Ortodoxiei încă de la instalarea noilor autorități la Istanbul.

Secolul al XVI-lea, care aducea schimbări fundamentale în ideologia politică a sultanilor prin preluarea titlului de califi cât și interesul crescând pentru bani al elementelor din ierarhia otomană, avea să aducă bineînțeles și schimbarea atitudinii față de creștini. Practici precum impunerea unor obligații materiale așezămintelor monahale ortodoxe – exemplul cel mai bun fiind Muntele Athos căruia i se impune plata unei dări însemnate – cât și încurajarea elementelor levantine care cu prețul unor sume colosale plătite demnitarilor otomani își impuneau favoriții în ierarhia bisericească ortodoxă, a fost noul cadru în care și-au desfășurat activitatea instituțiile ortodoxe începând cu secolul al XVI-lea.

The situation of the nations in the Balkans during the 14th and 15th centuries.

The Ottoman expansion and the Eastern Christendom World

Abstract

The history of the European continent was marked by the rapid assertion of the Ottoman power in the 14th century. Since it possessed a remarkable military capacity, the Ottoman Empire won front-rank positions in the Balkans, profiting from the disastrous situation in which the Byzantine Empire, which was being crumbled away by the dynastic struggles and was lacking financial support and a redoubtable army, and the Balkan states were in those days. The imperial pretensions of such leaders like Stefan Dușan had no other effect but that of splitting the unity of the Christian world favoring therefore the infiltration of the Asian enemy in the Balkans. None of the Western states, headed by the Papacy offered any unconditional help to the Eastern Christians.

The defeat suffered by the Christian coalition at Cirmen (1371) sealed Byzantium and Bulgaria's fate by being brought under Ottoman vassalage.

After the battle of Kossovopolje (1389) Serbia will also be brought under Ottoman vassalage and in 1393 Bulgaria will become, almost entirely, an Ottoman province. Hungary felt the imminence of the Ottoman danger, taking into consideration the establishment of the Turks on the Bulgarian territory. The crusade initiated by Sigismund de Luxemburg, in which not only Balkan but also Western forces were to participate, ended catastrophically at Nicopole in the year 1396. After the conquest of Constantinople the battle against the Ottomans will be continued by the Empire from Trapezunt and the Principality of Morea. Thus, the year 1460 marked the disappearance of the last Byzantine territories. There raised a new empire on the ruins of the former Eastern Roman Empire, which stretched from Mesopotamia to the Adriatic Sea.

The attitude of the conquerors was a tolerant one, considering the fact that they knew how to administrate the crisis situations even at the risk of some apparent compromises when the management of some areas had not yet been strengthened. The Christians from the Ottoman Empire had been organized, like the Armenians and the Jews, under the form of the "*millet*", which was an administrative form designating a group of a non-Moslem population. The "*millet*" was headed by the religious leader of that respective community, who was responsible for his subjects not respecting the pledges to the ruling power.

The office of the Patriarch was in great demand and for occupying it one had to pay a considerable sum of money. In this type of affairs there were implicated persons having a very good social status in the Ottoman hierarchy (the powerful Greek families who wanted to see their own favorites or even their own relatives on the Patriarchal throne). The sultan was the one who appointed the new patriarch and the modifications brought at the level of the Holy Synod were decisive for the insurance of the means through which the Turkish authorities could interfere in the affairs of the Christian Church.

The situation of the Athos started to deteriorate a lot in the 16th century. During the almost 6 decades under Ottoman ruling, from 1430 to 1487, Athos only had the obligation to obey the sultans. Starting with the year 1487 a tribute of 14,000 "aspri" had been imposed and starting with the 16th century this annual tribute was raised to 200,000 "aspri".

The 16th century, which not only brought fundamental changes in the political ideology of the sultans through the taking over of the title of caliph but also the increasing interest in the acquiring of money of the elements from the Ottoman hierarchy, was to certainly bring the change of attitude towards the Christians.